

Våra fäbodars musik

*”Finns i Dalarnas härbren ett bockhorn
som har kvar sina läten från förr
var är getherdens vårliga lockhorn
som slog eko mot fällornas dörr. . .”*

I den nyväckta bygderomantiken efter sekelskiftet, skaldade Erik Axel Karlfeldt denna strof i dikten ”En hornlåt” och detta med anledning av Anders Zorns spelmanstävling på Måståpp i Gesunda år 1906. Folkrörelserna präglade denna tid och både arbetar- och nykterhetsrörelserna öppnade nya vyer och bröt läseriets stränga livssyn, som förbjöd en mångfald av allmogens dagliga uttrycksmedel, såväl litterär som sånglig och instrumental bygdekultur. Intressant är att Karlfeldt betecknade hornmusken som hednisk och märgfull, en folklig kvarleva med uråldrig kraft och karaktär.

I denna nyromantiska strömning gjorde en krets av kulturpersonligheter med anknytning till Dalarna en banbrytande pionjärinsats för att uppmuntra och väcka den slumrande skatt av låtar och visor som dolts under lång tid. Det var konstnärerna Anders Zorn och Gustaf Ankar-crona och författarna Karl Erik Forsslund och Erik Axel Karlfeldt som gick i spetsen för denna nydaning.

Till spelmansstämman i Gesunda hade inbjudits såväl fiolspelmän som hornblåsare men även sådana som trakterade den allmogeflöjt som

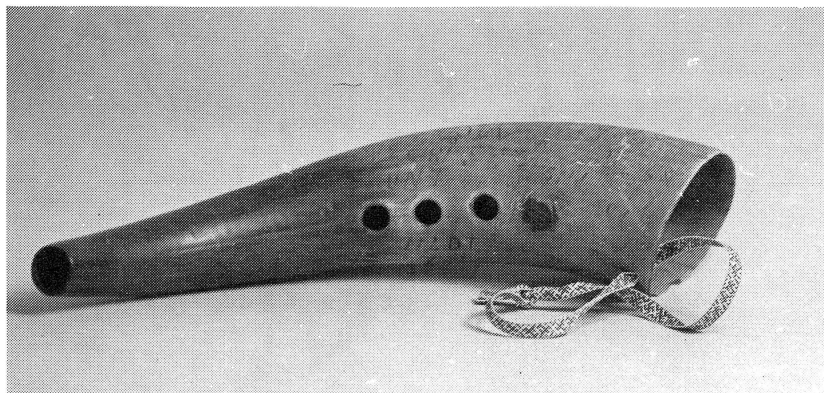

Teckn. Sverker Ek

kallades spilåpipa. Zorn hade ett väl grundat intresse för Dalarnas kultur och stämman kan utan överdrift betraktas som den startsignal som innebar ett uppsving för folkmusiken i hela landskapet. Genom uppteckning av låtar och visor har folkmusiken nått ett sådant intresse fram till våra dagar att initiativtagarna knappast kunnat göra sig en föreställning därom. Spelmansstämmor avlöser varandra i hela landet.

Denna folkliga musik, med både stora och intressanta musikaliska värden, har tidig härstamning från det dagliga livet i fäbodarna. Den kom till stor del att präglas av de speciella förutsättningar som fäbodlivet gav. Detta gäller framför allt horn- och lurinstrumenten, som knappast har några traditioner söder om den sk fäbodgränsen. Denna tänkta gräns kan i stort sett dras i en böjd båge rakt över Sverige i höjd med Dalälvens sträckning.

Fäbodarnas musik kan indelas i två huvudgrupper, dels den rent funktionella och dels den som frambringades till förströelse. Den först-

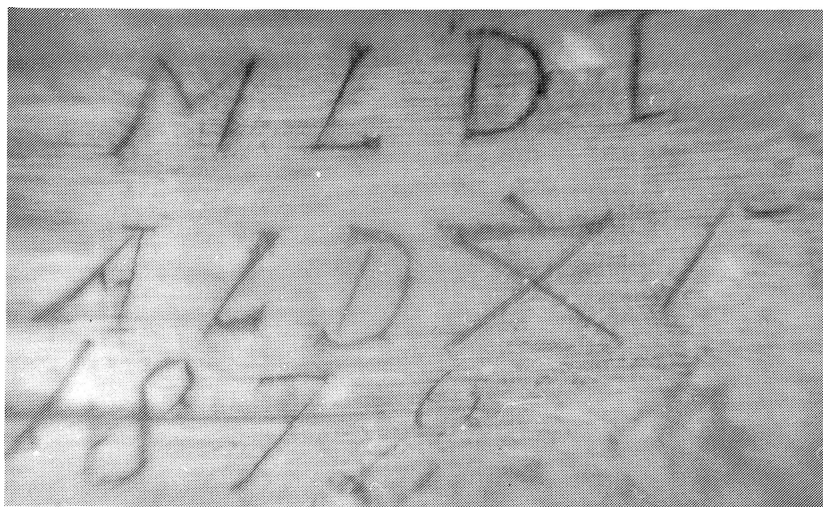

Kohorn från Sollerö Hembygdsförenings samlingar. Hornet försett med band och har från början haft fyra tonhål. Det fjärde hålet har dock fyllts igen, tydligen för att bli mera lättspelt.

nämnda kategorin har sitt speciella intresse på grund av den betydelse den hade i det dagliga livet på fåbodvallen och i betesmarkerna. Den tjänade som ett kommunikationsmedel mellan människor och som ett kontaktinstrument till kreaturen. Vid en tillbakablick på de instrument och de musikformer som fanns i fåbodarna, frapperas man av den rikhaltiga flora av egenhändigt tillverkade redskap och instrument, såväl ganska primitiva som mycket gedigna sådana som kom till användning till både nytta och nöje.

Bock- och kohorn

Djurhornen är sannolikt det äldsta blåsinstrument som är känt. Ursprunget förlorar sig bakåt i tiden till den första bofasta befolkning som övergav jägarlivet och började med boskapsskötsel. Hornet är inte enbart ett nordiskt instrument utan finns i alla kulturer med boskap över hela världen. I Norden har det tillverkats av horn från ko och tjur, get och bock. Horn togs till vara och kokades så att mjukdelarna lätt kunde avlägsnas och hornet urholkas. Den smalare delen kapades av till ett

Hornet försett med årtalet 1878, bomärken samt initialerna "M L D" och "A L D". Ett flertal ristningar finns på hornet, vilket var vanligt förekommande.

munstycke för blåsaren. Ett antal fingerhål borrades upp i den konkava delen på mittpartiet. Tre fingerhål är de vanligaste men fyra hål förekommer också.

Tonerna bildas genom att blåsaren hårt spänner läpparna över munstycket samt stöter luft genom hornet och läpparnas vibrationer bildar tonen. Grundtonerna av varierande höjd kan frambringas genom att läpparna spänns olika hårt och förändras genom fingerhålen samt en speciell stopptechnik med ena handens fingrar i hornets öppna del. Genom att hålen borrades olika stora blev tonskalan inte helt korrekt men gav i stället en slags trolsk tonföljd i spelklangen. Skickliga hornblåsare kunde "krusa" låtarna och även spela polskor och svårare danslåtar. På vissa ställen i Västerdalarna fanns vallhorn som försetts med en slags medljudande tunga av enträ eller metall som spändes fast (rörbladsteknik) och som avgav en skarpt surrande ton. Dessa horn var förr vanliga i Norge och förekomsten i Sverige är begränsad till gränstrakterna västerut.

Hornets användning i fåbodarna var främst funktionellt. Det kom till nytta vid kommunikation mellan vallkullorna och mellan människor i fåbodarna som kunde tyda de signaler som gavs. Ofta spelades låtar som hade sin givna betydelse, t ex en ko hade gått bort sig i skogen och hjälp behövdes till eftersök eller också hade kon återfunnits och sökandet kunde avslutas. Olika fåbodlag kunde ha skilda signaler som blåstes och på detta sätt kunde skickliga gäskaller särskilja de låtar som uppfattades och härleda dem till den speciella fåbod som signalerade. Varning för rovdjur som varg och björn blåstes, så också för färskas spår efter sådana bestar. Men signaler kunde även ges för annan ofärd, sjukdomsfall o d. Kreaturen kunde lystra till horns signaler och inrättade sig efter dessa, t ex för återfärd till ladugårdens skydd på fåboden.

Fåbodkullornas tillvaro kunde ganska ofta vara både enahanda och enslig. Kontakt kunde tas mellan fåbodarna under gynnsamma förhållanden (när det var "vällt") och även mellan kullor som "gätade" på olika ställen i skogen. Hornet kunde nå ut över vidderna och ljuda mellan olika fåbodarna från höjder och berg. Därigenom hade vallhornet sin givna betydelse.

För vallkullorna ("gäskaller") var hornet ett nödvändigt attribut, lika väl som "slätjkuppan" och matsäcken. Sällan var gäskalln utrustad med vapen. En kniv kunde finnas med till nytta och skydd men sällsynt var det med skjutvapen. Det berättas dock, att vid fara för rovdjur kunde vallkullan ha med någon ålderdomlig revolver men den var till större fara för den som avlossade skottet än det eventuella vilddjur som skulle skrämmas bort. Men vallhornet hade en mångsidig funktion. Den skulle locka kreaturen, skrämman vilddjur men även vara till förnöjelse. Det fanns säkert en konkurrens mellan vallkullorna om vem som kunde spela vackrast och flest låtar på hornen när de möttes i fåbodskogarna.

Hornblåsare var även inbjudna till spelmanstävlingen i Gesunda år 1906. Denna vanns som bekant av Nöstmo Halvar Halvarsson från Idbäck i Malung. För Solleröns del fanns inga karlar med i tävlingen på detta instrument. Det var kvinnorna d v s vallkullorna som var de främsta hornblåsarna. Detta har sin naturliga förklaring eftersom det endast var kvinnorna som använde hornen i fåbodarna. Fåbodsystemet bars upp av det förhållandet att karlarna utförde nödvändiga sysslor på hemgårdarna under sommarhalvåret under det att kvinnorna skötte arbetet i fåbodarna med vallning, mjölkberedning m m.

I sammanhanget är den gamla Dalalagen från 12—1300-talet intressant. Den innehöll mycket stränga bestraffningar för tidelagsbrott, d v s samlag mellan människa och djur. Detta innebar i realiteten att ynglingar måste hållas borta från fäbodarna och eventuella frestelser där. Därav fick kvinnorna en rätt självklar arbetsuppgift i fäbodarna. Dalalagens tionde kapitel i Kyrkobalken stadgar (i översättning) bl a:

”Nu har en man tidelag med något kreatur, med vilket kreatur det än må vara, och hävdar det som kvinna. Blir han då tagen på bar gärning, skall den mannen grävas levande i jord och det kreatur jämte honom som han syndade med. Göre han där sin kyrkobot. Det skall målsägaren göra, som äger kreaturet. Är han ej funnen skyldig därtill, värje han sig med två vittnen och tolvmanaed. . .”

I våra ögon framstår det som ett fullständigt barockt och hänsynslöst straff. Även ägaren till djuret måste göra kyrkoplikt, d v s ett antal söndagar sitta på en särskild plats i kyrkan och inför folket bekänna sina synder. Som brott betraktat har tidelaget enbart historisk betydelse och har försvunnit ur strafflagen sedan lång tid tillbaka. En kunglig förordning från 1686 om vallning av kreatur påbjöd, att

” . . icke några pojkar uthan heller quinfock skola brukas till vallhjon . . .”

”den fahrlige och wederstygglige Tidelags syndh och missgerning på en och annan ort i landet ganska mycket skall föröfwas och taga öfwerhanden. . .”

Den äldre lagstiftningen och bestämmelserna till denna bidrog givetvis till att de dagliga fäbodssysslorna nästan uteslutande var förbehållna kvinnorna. Männens besök i fäbodarna innebar endast slätter och hämtning av de producerade varorna som smör, ost, messmör o d. Det var därför helt naturligt att det var gäskaller (vallkullorna) som under somrarna förvärvade skicklighet i hornblåsarkonsten.

Sollerön har haft många framstående hornblåserskor, ett förhållande som konstnären Anders Zorn uppmärksammade. Lavas Margit fick stå modell för hans pensel sedan han hört henne blåsa i sitt horn vid Säxen (se Sool-Öen 1974, D K Ohlsson: Hornblåserskan). Karl Lärka har med sin kamera fångat flera av dem som motiv, bl a Sturull Kisti och Resar Anna. Flera hornlåtar finns upptecknade av Karl Gustaf Färje. Även Ryss Anna Olsson har spelat låtar som upptecknats. Den ende solleröbo som spelar horn i dag är förmodligen Ryss Annas dotterson, Flintull Erik Danielsson, även om han f n är utflyttad till Falun. Han har lärt en del av mormoderns låtar och spelar på hennes horn, som har år 1833 inristat och även en svagare ristning ”-98” och som kan vara 1798.

Gruddbomärket finns även inrstatat på hornet. Vid jubileumsstämman på Måstätt i Gesunda år 1986 spelade Erik Danielsson upp för Zornmärket och framförde då några låtar efter Ryss Anna. Han erhöLL diplom för "redligt spel med lur och horn." En av de låtar han spelade var Ryss Annas vallåt:

De mest bekanta hornbläserskorna från Sollerön var:

Lavas Margit Olsson, Utanmyra	f 1845	d 1937
Sturull Kisti Mattsson, Bengtsarvet	f 1870	d 1954
Resar Anna Larsson, Utanmyra	f 1848	d 1927
Ryss Anna Olsson, Gruddbo	f 1898	d 1955
Margit Brottare, "Stur Margit"	f 1858	d 1924

Nu mera hörs hornlåtar i Solleröskogarna endast i samband med något arrangemang av spelmansstämmodakaraktär eller då Flintull Erik låter sitt horn skalla ut över Mångbergsdammen och ekot slår mot bergen runt omkring.

Det finns berättelser om signalkommunikation med horn och lur. Knis Karl omtalar från Leksand, att en vallkulla övade på en vallåt i en fäbod. Efter en stund kom en äldre man halvspringande med andan i halsen och han blev rent förgrymmad när han fick klart för sig att det inte var fråga om något uppbåd för eftersök av ko. Han gick ilsket muttrande därifrån med ett "det var synd och skam att skoja med gammalt folk". Liknande historier finns från skilda socknar och visar att de äldre var väl införstådda med den nödsituation som föregick de givna signalerna och ett missbruk var allvarligt och upprörde dem djupt.

Näverlur

Ett annat namn för näverlur är också raklur. I Älvdalen kallas den "basu" eller "basustraut".

Näverluren tillverkas av två utvalda granstycken som skärs ut smalare

i ena ändan och till ett svagt format klockstycke i den andra. De bägge styckena limmas samman och lindas sedan med björknäver, dels för att ge stadga och elasticitet och dels för att förhindra sprickbildning. Den smalare ändan formas till ett munstycke. Luren saknar fingerhål. Den finns i varierande längder beroende på tonart. Den längre näverluren ger en djup och mörk tonklang men är mera lättspelad.

Näverluren blåses med samma läpp teknik som hornet men ger enbart grundtonerna och har därför sin begränsning som melodiinstrument. Grundtonerna kan dock användas till signaler och enklare melodier. Genom sin utformning har näverluren av erfarenhet visat sig ha en längre räckvidd än vallhornet. Alphornet är den mellaneuropeiska motsvarigheten till vår näverlur och har där haft samma betydelse för vallare som här i landet.

Näverlur har använts som kommunikationsmedel på samma sätt som ko- och bockhorn. Den har dock framför allt brukats till att frambringa läten som skrämt rovdjur på flykten. Vallkullorna var förr ansatta av både björn och varg som ofredade och rev boskap för dem under betesgång i skogen. Det var förvånansvärt många kreatur som gick till spillo genom rovdjursangrepp förr. Enligt en undersökning som gjordes i Leksand under en tjuugoårsperiod 1834 — 1853, revs i socknen 445 kor oxar, 135 kvigor och 14 hästar. Småkritter fanns inga tillförlitliga uppgifter på men det torde ha varit åtskilliga. Huruvida liknande undersökningar gjorts i andra socknar med likartade siffror, kan ej anges.

Under lång tid saknades näverlurar i fäbodstugornas inventarier, men genom en nyväckt popularitet och ett stegrad intresse för fäbodmusiken, har tillverkningen återupptagits på flera håll. I moratrakten har det främst varit folkhögskolläraren Rune Selén som under sin verksamma tid på Mora Folkhögskola i sin hobbyverksamhet gjorde hundratals näverlurar. Selén är numera pensionerad men fortsätter tillverkningen från hemorten i Uppland. Han har dock försett siljansbygden med många lurar som också numera används vid olika tillfällen.

Näverluren kunde även användas som lock- och signalinstrument. Det finns exempel på vallåtar som förts över till näverlur med enklare melodislinga. En sådan låt kallas ”tjyrlåt från Borrbjör” och är en lurvariant på vallåten ”Let-ir int mer”:

Melodin kan sjungas: Let-ir int mer, let-ir int mer
 tjyri a kem-att, tjyri a kematt
 o va osti tjittam, let-ir int mer.

Låten var alltså en signal att den bortsprungna kon hade återfunnits. Platsen för anträffande kunde uteslutas eller läggas in med passande plats. Signaler kunde även ges mellan vallkullor som använde luren till att fråga hur mycket klockan var. Frågan ställdes med en viss tonföljd och svaret gavs med det antal tonstötter som motsvarade klockslaget.

Spilåpipa

eller låtpipa, som den också kallas.

Spilåpipan är en rak flöjtliknande pipa, vanligen 25—30 cm lång, skuren (senare svarvad) ur utvalt granvirke och försedd med 6—8 fingerhål samt tumhål. Den finns även i en variant som tillverkas av lövträ.

De äldre spilåpiporna hade inte en normaliserad tonskala beroende på att fingerhålen och även storleken inte skars efter mall. Stämningen blev därför närmast godtycklig. Numera har en standardiserad tillverkning lett till en förbättring men alljämt råder svårigheter att få pipan att följa gängse tonföljder. Någon speciell funktion hade inte spilåpipan i fäbodmusiken annat än att de spelintresserade trakterade pipan till egen och andras förnöjelse under kvällstunder eller under vallning i skogen. Den var lätt att bära med och fanns ofta med i gäskallns ”lidukupp”.

Numera är framför allt Evertsberg i Älvdalen känt för sina kunniga spilåpipsmakare. Trots att pipan har ett ganska begränsat tonomfång

kan vallåtar, dansmelodier och polskor med fördei spelas. Den är lättspelt och inbjuder den kunnige till utkrusning av melodierna. Spilåpipan påminner i utseende och spelsätt mest om blockflöjt. Liknande instrument har funnits i många kulturer. I Sverige var låt-pipen vanligast i mellersta delar av landet där fäbodkulturen blomstrade. Vid fäbodväsendets avveckling blev också piporna mera sällsynta.

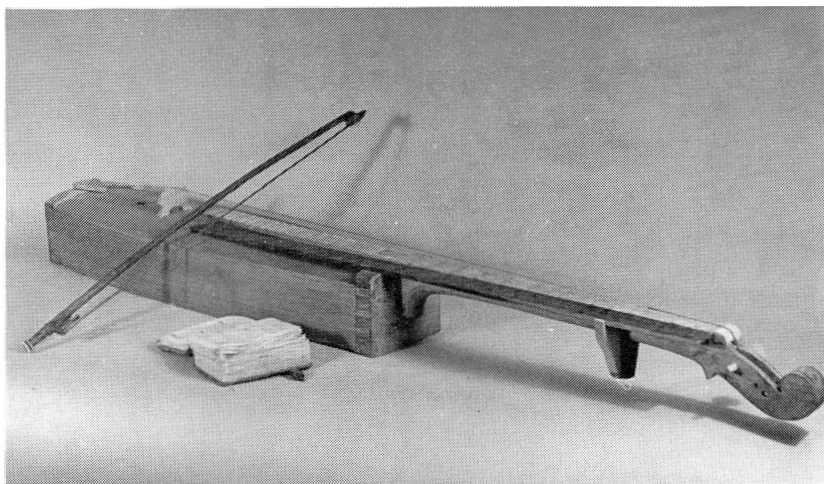
Även Sollerön har haft duktiga spelmän på pipa men såvitt är bekant saknas upptecknade låtar efter dem. Dessvärre har spilåpipan även här försvunnit med fäbodarnas avveckling. På senare tid har Flintull Erik Danielsson tagit upp låtspel med pipa och även vid framträdanden visat prov på sådant spel.

Psalmodikon

Kallas även: salmonika, notfiol, notharpa, notlåda.

Från tidigaste barndom framstår en minnesbild från en söndagsmorgon i Åsens fäbod. Solen bröt fram och sände några strålar in genom fönstret och över matbordet. Farfar — hemmansägaren och brödkavelsvarvaren Mats Nils Matsson — hade tagit fram sitt psalmodikon och lagt det på bordet. Han var varmt religiös men hade denna söndag inte haft tillfälle att besöka gudstjänsten på grund av förekommande sysslor i fäboden. Han satte sig vid bordet och lade stråken vid sidan av instrumentet, tog fram en ”nufferbok” och slog upp den. Med andakt präglad i ansiktet, vars undre del var kraftigt solbränt efter slätterarbetet medan pannan var helt vit eftersom hatt alltid bars vid utomhusarbete, satte han stråken mot strängen och letade valhänt fram tonerna av en psalm ur koralboken och nynnade med till den spröda klangen medan de valkiga fingrarna sökte sig fram över greppbrädet. Minnet av Mas Niss andaktsstund lever kvar och hans psalmodikon hänger fortfarande kvar på väggen i stugan.

Psalmodikon är ett slags stråkcittra som introducerades i landet under början av 1800-talet. På kort tid fick det stor spridning och användes till enskilda andakter i hemmen. Det är byggt med en långsträckt resonanslåda med platt undersida. Över locket är en tonsträng spänd. Från lådan och över halsen är en greppbräda limmad och denna har trappstegsformade nedskärningar. Dessa är nummerade med siffror efter ett speciellt tonsystem. Strängen anspelas med stråke som närmast lik-

Psalmodikon med stråke och nufferbok. På ett särskilt fäste vid halsen finns en utbytbar list med nedskurna hack som efter nufferbokens anvisningar kunde skiftas efter tonart, om psalmen spelades i dur eller moll.

Denna utsökta psalmodikon har byggts av Bondpers Per Persson "Lill-Per" i Utanmyra och ropades in på auktion av Trapp Erik i Gesunda och innehåser numera av dottern Elvy Nilsson i Häradsarvet.

nar nyckelharpan "gambstråke". Vissa psalmodikon kan även ha försetts med en medljudande bordunsträng. Resonanslådan kan också ha byggts utan hals och denna typ kallades notlåda. Med sin platta botten kan instrumentet läggas på ett bord e d som en cittra vid spel. Stråken förs över strängen medan denna trycks ned mot greppbrädans nedskärningar. Siffrorna motsvarade den tonhöjd som melodierna i koralboken angav.

I koralboken ("nufferboken") fanns siffror som svarade mot psalm-melodierna. I boken fanns även anvisningar om hur den spelande skulle förfara:

"Will man nu spela eller sjunga en psalm, så finner man strax efter psalmens nummer tecknet 1:o) en bokstav, hwilken tillkännagifver tonhöjden af 1:a tonen i skalan; och 2:o) genom ordet dur eller moll, anvisning hwilkendera af dessa skalor melodin följer.

Hwarje i sång okunnig, eller som har brist på andras underwisning deri, kan medelst

59. (D moll.)

1 | 3 1 | 5 8 | 8 7½ | 8 . |
 12 | 13 12 | 11 7 | 6½ 6½ | 5 . |
 5 | 3 7 | 6½ 6½ | 5 . |
 3 | 1 5 | 5 3 | 2 . |
 12 | 6½ 7 | 5 8 | 8 7½ | 8 . ||

59. Gläd dig, du helga Christenhet! Betänn,
 besjung din salighet: Du Jesus kom-
 men är, Som dig det budskap bär, Att Herren dig
 har ewigt fä.

Exempel på noter (psalm 59) ur Siffer Koralbok "af Konungen gillad och stadfast år 1819".. På pärmen finns skrivet "Tillhörer Mats Anna Larsdotter, Bengtsarvet".

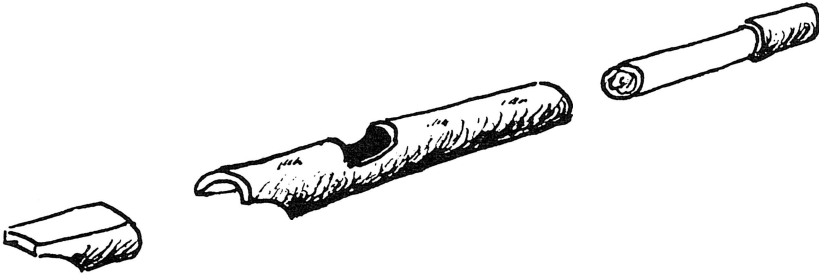
spelning på ett wanligt psalmodikon lära sig psalmmelodierna. Denna spelning sker, såsom man wet, med stråke, under strängens nedtryckning med fingret öfwer de tongrepp, wid hvilka siffror stå, som man den ena efter den andra enligt koralboken will spela, sedan man nemligen först enligt föreskrifterna framför hwarje melodi stämt strängen samt bestämt dur eller moll (se noterna)".

Psalmodikon användes företrädsvis för psalmer men undanträngdes efter hand av tramporglarna som anskaffades i många hem. Därför blev det i de flesta fall så, att psalmodikon förvisades till fåbodarna där det fyllde sin funktion på ett förträffligt sätt. Numera har dock instrumentet nästan musealt intresse men finns kvar som familjeklenoder i en del hem.

Sälgpipa

på Sollerön benämnd "väjdpip" — videpipa.

Sälgpipan tillhörde den kategori av instrument som gjordes helt för

Väjdpipe (sälgpipa) med munstyckspropp, barkhölje och skjutbar kolv.

nöje och lek. Den tillverkades om våren då saven stigit i sälg- och videbuskar. En rak och kvistfri gren skars, helst med så slät bark som möjligt. Med knivskaftet slogs lätta slag på barken tills barkröret kunde vridas loss från veden. Detta måste ske mycket försiktigt så att inte sprickor uppstod i barken. När denna lossnat, skars en propp till för munstycket och i proppen skars ur en platt flisa på överdelen för att luft skulle kunna passera. Ett tonhål skars i barken nära munstycket med rak nedskärning närmast och sned skärkant bakåt. När proppen så sköts tillbaka in i barkröret, kunde en gäll visselton erhållas. Flera toner kunde blåsas om ett finger hölls mot bakre delen av barkröret. Sälgpipan kunde sedan förses med en kolv av den avbarkade grenveden och om denna kolv fördes fram och åter i röret fick man olika tonhöjder på visselsignalen.

De som var skickliga med kniven kunde skära långa pipor och även ta ut fingerhål i barkröret. Barken var dock i de flesta fall ganska skör och tillverkningen krävde både varsamhet och kunnande. Sälgpipor med fingerhål var sällsynta. Helt naturligt var sälgpiporna strängt säsongsbundna till vår och försommar. Barken torkade och sprack men om pipan hölls fuktig, kunde den användas längre tid. Pipan var en omtyckt leksak för barnen men även vuxna kunde roas av sälgpipor, måhända nöjet mest för dem var förbundet med att visa skicklighet med kniven.

Enkla ljudande pipor

På platser där det fanns tillgång till vass, skars vasspipor. Dessa benämndes på Sollerön ”nu-nu”. Ett lämpligt vasstrå valdes ut och på ena sidan skars det yttre skiktet försiktigt loss så att den inre sega hinnan blottades. Ena ändan av strået öppnades och den spelande satte munnen till hinnan och nynnade melodier som då gavs en viss ”splärrande” förstärkning. Även denna pipa var omtyckt som leksak. Effekten berodde huvudsakligen på vars och ens förmåga att nynna. Den dialektala benämningen ”nu-nu” är uppenbarligen ett direkt ljudande namn efter spelsättet.

I fäbodarna fanns god tillgång på näver. Ett s k näverspel kunde erhållas om ett tunt stycke björknäver hölls spänt mellan tummarna som hölls samman. När man så blåste kraftigt på den spända näverbiten kunde man få olika toner. Att spela melodier på detta sätt var mycket svårt och endast de skickligaste lyckades efter flitig övning. Även om näverstycket hölls mellan läpparna kunde toner erhållas med en viss blåsteknik.

Med ungefär samma teknik kunde liknande visselljud frambringas med grässtrån som hölls mellan tummarna eller läpparna. Det krävdes gräs med styrka i fibrerna för detta ändamål och timotejblad användes mestadels.

Sången

”Vi har inga andra visor för kritererna än att talet till dem liksom vänder sig i låt. . .”

Så skrev Rickard Dybeck efter sin undersökning av den svenska folkmusiken och om vallkullornas sånger. Vanliga visor sjöngs inte i skogen — ”dem svarar inte skogen på”. Sången i fäbodarna var den naturliga musiken för gäskallum, utpräglad såväl i funktionell betydelse som till förströelse. I skogen sjöngs vallåtar som där hade sin givna funktion som locklåtar till kreaturen. I stugorna sjöngs andra sånger till förnöjelse under samvaron på kvällarna.

Den mest typiska vokala musiken i skogen var ”kulning”, en slags falsettartad ropsång i mycket högt tonläge. Denna sång åstadkoms genom att vallkullan hårt spände strupmuskeln. Denna teknik har gamla anor och används i bergstrakterna även i andra länder. Kulning eller ku-

lande kunde ske både med och utan ord. Avsikten var alltid en kommunikation med djuren till lystring, lockande eller kanske också befallande ljud som kunde övergå till mjuka nästan smeksamma toner till gemenskap mellan gäskall och djur. Den ordföljd som oftast kunde användas var lockande: ”kumir nu-u” med ett utdraget vokalljud på slutet och följt av en uppräknig av kornas namn som t ex: ”kum Rosa — kum Snövit — kum Lilja — kum Gullros — kum Tuppa” allt efter vad korna hette. Kreaturen var oftast invanda och lydde dessa lockrop. Småkreturen följde vanligtvis efter de större djuren i flocken.

Den ordlösa sången eller kulningen skedde i ett högre tonläge och improviserades oftast av vallkullan genom variationer på mollstämda lock — eller vallåtar. Ljudet hördes lång väg och kunde förstärkas genom att händerna hölls vid munnen som en tratt eller megafon. Denna teknik användes vid signaler mellan vallkullor i olika fäbodas eller ”sovoler” (rastställen i skogen). Självfallet var både rytmiken och tonförrådet här beroende på den enskilda förmågan. Även efter det att fäbodarna tjänat ut, minns jag att min mor — Amusull Stina — prövade sin stämma med kulning när korna löstes från ladugården ut på bete i Bengtsarvet.

Nu mera har tekniken tagits upp på nytt och kan höras av skickliga sångerskor som kular enligt den urgamla seden. I Ovansiljan är det framför allt Lena Willemark och Birgitta Cederberg som med briljant teknik framfört kulning i såväl radio som television.

I fäbodarna fanns inte nutidens förnöjelser med radio o d utan där samlades gäskaller hos varandra i stugorna på kvällarna sedan dagens sysslor var klara. Det blev prat och historier och de sångglada underhöll med visor av skilda slag, vallvisor lärdes ut, de populära skillingtrycken sjöngs liksom visor om kärlek och skämt, andliga sånger samt sång- och danslekar. Ofta hade gäskaller med sig handskrivna visböcker. Visor lärdes ut och skrevs av från varandras häften. Genom arbetsresor hade dalkullorna lärt många visor från andra landsändar. I gamla tider sjöngs det mycket och det kan förtjäna att nämnas, att i Mora kyrka ansågs inte behövas någon orgel. ”I kirkian war intet Orgewärk” skrev And. Tideström år 1754. Folk var vana att sjunga och klarade sig utan kyrkorgel.

Romantiken kunde spira i fäbodarna och Amusull Stina hittade en avskrift av en visa som skrevs av Bond Erik Mattsson på en stock i meje-

riväggen (mjölkammaren) i Råbergs fäbodarn, där hans tillkommande hustru Mats Kristina Olsson gick som gäskall under åren 1905 — 1912:

”Vackra valltös än en gång
skänk vår dal din klara sång
så att ekots flinka tunga
kan i kapp med dig få sjunga
Lyss sen flicka, tills du hört
hur du själva bergen rört
det är dem en hjärtelisa
att få repa upp din visa

En gång liksom allting flyr
hän ur daln du kosan styr
om ej kärlek bort dig drager
kommer döden och dig tager
Övergivna tysta då
skola stackars bergen stå
och i långa år som stunda
jämt på dina visor grunda”

Visan är ett typiskt exempel på sången i fäbodarna, innehållande både kärlek, sentimentalitet och dramatik. Liknande sånger kan återfinnas i handskrivna visböcker som kullorna hade med i lidukuppan och i stugorna. Locklåtarna och kulningarna i skogen improviserades dock oftast och blev inte föremål för uppteckningar och har därför skattat åt förgängelsen.

Andra instrument

I fäbodarna tillkom efterhand flertalet musikinstrument till bidrag i musikutövningen. Den ursprungliga musiken förändrades när cittra och magdeburgerdragspel, gitarrer och andra instrument medfördes då manfolken drog till fäbodarna på sommararbete. I den muntliga traditionen finns även berättelser om att dalafäbodarna kunde ha inslag av säckpipa. På Sollerön finns inga påtagliga belegg för att här funnits sådana instrument. Håll Albert Jönsson minns en säckpipblåsare på Sollerön någon gång efter första världskriget. Det var dock tydligen en kringdragande spelman av utländsk härkomst. Han kom till ön en söndag och dök upp på kyrkbacken efter högmässan. När han ombads spela på sin pipa, sade han dock att han inte hade någon att spela med. Förmodligen gick han runt på olika platser och uppträdde för betalande publik.

Tekn. Sverker Ek.

Det viktigaste instrumentet var dock fiolen, som fanns i många gårdar, även om "läsarnas" stränga syn på de syndiga instrument som lockade ungdomen till dans, hade reducerat antalet. I Åsens fäbod var spelmanen Roligs Per från Siljansnäs närmast legendarisk. Han gick ofta till olika fäboddar och förnöjde sig själv och andra med låtar och historieberättande.

Efter det att fäbodsystemet avvecklats, har den speciella musik som ursprungligen förekom där mer eller mindre mist sin betydelse. Den har dock upplevt en renässans utan motsvarighet och finns numera i den presentation av vår folkmusik som är ett rikt inslag i bygdekulturtraditionen i våra dagar. Genom radio och television har kunskap spridits om den genuina folkmusiken och ett nyfött intresse finns grundat. Karl-feldts undran var hornblåsarna fanns, har väckt ett gensvar som kan betecknas som mirakulöst. Måtte vår dyrbara musikskatt från fäboddar och skogar bevaras för framtiden.

Helmer Nilsson